

Тетяна БОРЯК

кандидатка історичних наук, докторантка,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
(Київ, Україна);
дослідниця, історичний факультет,
Вільнюський університет
(Вільнюс, Литва), tetiana.boriak@fulbrightmail.org
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

Голодомор в УСРР у Гарвардському проєкті усної історії (1950–1953 рр.): пригадування трагедії переміщеними особами*

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.079>

УДК: 94:341.485]«1932/1933»:378.4(7410.1)«1950»

Анотація. Мета дослідження – виявити та вивчити факти пригадування голоду 1932–1933 рр. українцями, залученими до «Проєкту Гарвардського університету про радянську соціальну систему» (1950–1953 рр.), що проводився з ініціативи та за організаційної й фінансової підтримки ЦРУ. Його завданням було отримання «з перших вуст» інформації про розвиток радянського суспільства від 1917 до середини 1940-х рр. Ішлося про масове інтерв'ювання вихідців із СРСР, котрі після завершення Другої світової війни не повернулися на Батьківщину й осіли у Західній Німеччині, Австрії та Сполучених Штатах. Зафіксовані усні свідчення (707 інтерв'ю) розкривають контекст пригадування інформантами подій 1932–1933 рр., свідчать про спонтанну появу під час запису інтерв'ю не очікуваного інтерв'юєрами нарративу про Великий голод в Україні, відображають особливості осмислення учасниками проєкту травми голоду. **Методологія.** Системне, цілісне дослідження історичного явища з урахуванням певного набору ознак, виконане із застосуванням структурно-функціонального, типологічного методів. За допомогою порівняльно-історичного методу розглянуто загально регіональні та локальні особливості голоду в Україні. **Наукова новизна.** Виявлені в архіві Гарвардського проєкту усні свідчення, записані на початку 1950-х рр. від переміщених із СРСР осіб, у такому обсязі розглянуто вперше. **Основні результати.** Попри відсутність у питальниках, якими послуговувалися організатори проєкту, окремого питання про голод 1930-х рр., більшість українських інформантів раз у раз спонтанно, емоційно та схвильовано відтворювали події двадцятирічної давнини. Тож маємо підтвердження фактів суцільного вилучення у селян продовольства, роботи буксирних бригад, намагання за допомогою голоду придушити антирадянський опір українського селянства тощо. Усі ці свідчення значною мірою співвідносяться з результатами досліджень сучасних вітчизняних істориків. Осмислений на чужині трагічний досвід власного життя (так само, як і спогади, почуті від безпосередніх свідків) ставав потужним фактором формування власної, української, ідентичності.

Ключові слова: Голодомор, усна історія, переміщені особи, Гарвардський проєкт усної історії (Проєкт Гарвардського університету про радянську соціальну систему), методика опитування, «холодна війна».

Закінчення Другої світової війни ознаменувалося появою в країнах Західної Європи біженців з України, які декларували своє небажання повертатися до СРСР і чинили опір намаганням повернути їх додому. Було створено мережу таборів ді-пі

* Авторка щиро вдячна Вільнюському університету (Литва), а також Фондації Маріуса Якуліса Джейсона (Литва; Marius Jakulis Jason Foundation, Lithuania) та юридичній фірмі «Еллекс» (Литва; Law Firm Ellex, Lithuania) за підтримку, що вможливила це дослідження.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф.КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№2 (563)
березень–квітень 2022

Головний науковий редактор:

академік НАН України *ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ*

Редколегія:

Геннадій Боряк (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горбещь*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Віктор Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патриляк*, *Руслан Пиріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Рєєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Таїрова-Яковлева*, *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Лєв*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №3 від 17.03.2022 р.

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України,
категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. №409)

Відповідальний секретар:

В'ячеслав Григор'єв

Редактори:

В'ячеслав Григор'єв
Ольга Донік

Макет і верстка:

Юлія Зінченко

Електронна версія:

🌐 uhj.history.org.ua/uk
🌐 history.org.ua/uk

«УІЖ» індексується в міжнародних науко-
метричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of
Science Core Collection), Google Scholar, Slavic
Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. EB Garamond
Папір офсет. №1. Друк офсет. Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 270 прим. Зам. №26. Пішисано до друку 27.04.2022 р.
Свідцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації серія КВ №24263-14103ПР
видане Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957.
Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501,
Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

Орлик С. (Кропивницький). Мародерство, грабежі, розбій російських окупаційних військ на Східній Галичині й Північній Буковині в роки Першої світової війни 4

Бовгира А. (Київ). «Вера наша старожитная»: до питання про конфесійний фактор ідентичності в Гетьманщині (друга половина XVII–XVIII ст.) 17

Прокоп'юк О. (Київ). Вкладники монастирів Гетьманщини: соціальний портрет 30

Волошенко В. (Київ), Ніколаєва Т. (Київ). Усупереч заборонам: видавничий проєкт А.Кримського та Б.Грінченка з випуску українських книжок для «народного читання» (1892–1896 рр.) 46

Гай-Нижник П. (Київ). Окремий корпус кордонної охорони (1918–1919 рр.) ... 61

Боряк Т. (Київ, Україна – Вільнюс, Литва). Голодомор в УСРР у Гарвардському проєкті усної історії (1950–1953 рр.): пригадування трагедії переміщеними особами 79

Малярчук О. (Івано-Франківськ), Остап'як В. (Івано-Франківськ). Індустріальні процеси у Західному регіоні Української РСР: здобутки та прорахунки 91

Рубан Ю. (Київ). Плебісцитарна демократія в Україні: прояви кризи соціального порядку в політичній історії 108

Datskiv I. (Ternopil), Kapitan L. (Uzhhorod). Liquidation of the Ukrainian Greek Catholic Church in 1946: Ideological and Propagandistic Component 119

МЕТОДОЛОГІЯ.

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Колесник В. (Київ), Чеберяко О. (Київ). Українські партії в Російській імперії на початку ХХ ст.: радянська історіографія 1920-х рр. 128

Заторський Н. (Фрібур, Швейцарія). Запозичення із творів митрополита Григорія Цамблака до «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 139

Кривошея Ірина (Умань), Кривошея Ігор (Умань). Реєстр тестаментів козацької старшини XVIII ст.	151
--	-----

ДИСКУСІЇ

Лазуренко В. (Черкаси). Поховання гетьмана Б.Хмельницького у Суботіві: візії та реалії	175
---	-----

ПУБЛІКАЦІЇ

Штрихи до просопографічного портрета М.Грушевського: зі щоденникових записів етнографа В.Кравченка (вступна стаття й публікація Т.Шевчук, Київ)	194
---	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Ігнатенко Н. (Тернопіль), Москалюк М. (Тернопіль), Костюк Л. (Тернопіль). Історико-ретроспективний аналіз державної освітньої політики в Україні (1991–2020 рр.)	203
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Духовна спадщина давнього Галича (Я.Затилюк, Київ)	216
Зема В. Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації (Л.Тимошенко, Дрогобич)	223
Тимошенко Л. Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI – перша третина XVII ст.) (Н.Старченко, Київ)	231

IN MEMORIAM

Кот Сергій Іванович	236
----------------------------------	-----

(«displaced persons» – переміщені особи), де українці та інші колишні радянські громадяни після проходження спеціальної процедури перевірки отримували шанс на переїзд до іншої країни. В умовах розгортання «холодної війни» створене 1947 р. у США Центральне розвідувальне управління побачило у сотнях тисяч людей – «неповерненнях» і недавніх біженцях із СРСР – потужне джерело інформації, яку можна було використати в боротьбі з новим/старим ворогом – комуністичним режимом. Так виникла ідея проведення масового опитування громадян СРСР, котрі жорстокою волею війни опинилися за межами Батьківщини. Її вдалося реалізувати завдяки виконанню «Проекту Гарвардського університету про радянську соціальну систему» («The Harvard Project on the Soviet Social System»), або ж «Гарвардського проекту усної історії щодо біженців» («Harvard Refugee Interview Project»). Від самого початку проект був таємним. На титульній сторінці інструкції, спеціально розробленої для інтерв'ювання біженців, містився гриф «Для обмеженого використання. Інформація з безпеки» («Restricted. Security Information»), а також напис: «Документ містить інформацію, що впливає на національну безпеку Сполучених Штатів у значенні законів про шпionаж [...]. Передавання чи розкриття його змісту у будь-який спосіб будь-якій неуповноваженій особі заборонено законом» («This document contains information affecting the national defense of the United States within the meaning of the Espionage Laws, Title 18, USC, Section 793 and 794. The transmission or the revelation of its contents in any manner to any unauthorized person is prohibited by the law»)¹. Крім того, співспонсором проекту виступив Дослідний інститут людських ресурсів Військово-повітряних сил США². До інтерв'ювання вихідців із СРСР активно долучився й Російський дослідницький центр Гарвардського університету (Russian Research Center), також створений на початковому етапі «холодної війни»³.

До проекту були залучені американські соціальні психологи – Алекс Інкелес (Alex Inkeles) та Реймонд Бауер (Raymond Bauer). Перший добре знав російську мову й під час Другої світової війни за дорученням Управління стратегічних служб (згодом реорганізованого у ЦРУ) вивчав радянські газети, слухав радянське радіо. У повоєнні роки він займався науковою діяльністю в Гарвардському університеті, 1951 р. за його авторства вийшла праця, присвячена громадській думці в радянській Росії⁴. Другий на час роботи в проекті був співробітником Російського дослідницького центру Гарвардського університету, де отримав ступінь доктора. Показово, що невдовзі вчені підготували у співавторстві наукове видання під назвою «Радянський громадянин: повсякденне життя в тоталітарному суспільстві»⁵.

Методичним інструментарієм проекту слугували два різних типи питальників, розроблені вченими. Перший, тип «А», був спрямований на виклад респондентом історії власного життя. Другий питальник, тип «Б», планували використати для опитування осіб – спеціалістів у певній галузі, які могли б надати детальні відомості щодо певних галузей економіки, сфер життя СРСР. Один з восьми блоків питань був присвячений сільському господарству, зокрема інтерв'юери цікавилися темами колективізації, урядової політики у сфері сільського господарства, колгоспів або

¹ Bauer A.H. A Guide for Interviewing Soviet Escapees. Harvard University; Russian Research Center, 1953. – P.1 [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5420185\\$3i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5420185$3i)

² Див., напр.: Materials for the project on the Soviet social system data. Soviet Refugee Interview and Questionnaire Data, 1950–1953, for Air Force. Contract No. 33(038)-12909. Russian Research Center, Harvard University. – P.6–11 [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:6493998\\$9i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:6493998$9i)

³ Price D.H. Cold War Anthropology: The CIA, the Pentagon, and the Growth of Dual Use Anthropology. – Durham, NC, 2016. – 452 p.

⁴ Inkeles A. Public Opinion in Soviet Russia: A study in mass persuasion. – Cambridge, Mass.; London, 1950. – 379 p.

⁵ Inkeles A., Bauer R.A. The Soviet Citizen: Daily life in a totalitarian society. – Cambridge, Mass., 1959. – 533 p.

радгоспів, системи управління, МТС, присадибних ділянок, виконання норм, придбання інвентаря, продуктів харчування тощо. Окремий інтерес виявляли до оцінки ролі партії, НКВС у житті колгоспів та радгоспів, перебігу громадського життя⁶. Голод 1932–1933 рр. в жодному з питальників не згадувався, – припускаємо, що на той час організатори опитування не володіли достатньою інформацією про його характер і масштаби.

Упродовж 1950–1953 рр. робоча група за допомогою анкет, поширених між біженцями з СРСР, які мешкали у Західній Німеччині, Австрії та Сполучених Штатах (їх загальна кількість становила близько 10 тис. осіб), підготувала базу даних потенційних інформантів. Із них для інтерв'ю було обрано 330 кандидатів (за іншим джерелом – 331), записано 705 інтерв'ю (відповідно, 707). Відомо, що 77 інформантів, залучених до реалізації проєкту (23%), були вихідцями з України⁷. Перші пробні інтерв'ю було записано вже 1949 р.

Розповіді інформантів транскрибували у вільний спосіб, оскільки задля гарантування анонімності респондентів було заборонено здійснювати аудіозапис розмови. Тому штатні працівники проєкту під час інтерв'ю робили нотатки й потім, періодично зупиняючи розмову, надиктовували зміст чергової порції почутого на спеціальний пристрій (аудиограф)⁸.

Початок 1950-х рр. відзначився зростанням інтересу американських спецслужб, радянологів, істориків до особливостей життя і побуту громадян у СРСР, радянського устрою. Отже, матеріали опитування, проведеного за Гарвардським проєктом, безумовно послуговували підґрунтям для наукових студій американських радянологів, підготовки аналітичних записок відповідних служб із низки питань⁹. Тривалий час вони залишалися таємними. З часом згадка про них з'явилася у фундаментальному друкованому «Каталозі меморіальної виставки з нагоди 50-х роковин Голодомору» (1986 р.), підготовленому О.Процик, Л.Герцем і Дж.Мейсом та виданому Меморіальною бібліотекою ім. Г.Вайденера Гарвардського університету¹⁰. У середині 2000-х рр. під час реалізації бібліотечного проєкту Гарвардського університету «Digital Initiative» (2005–2007 рр.) весь архів інтерв'ю під назвою «The Harvard Project on the Soviet Social System Online» («The HPSSS Online») разом із відповідними методичними посібниками було оцифровано й розміщено у відкритому доступі в мережі Інтернет. Оригінали тривалий час зберігалися в колекціях Центру російських та євразійських студій ім. К. і Ш. Дейвісів (нині – у складі Бібліотеки ім. Г.Фанга разом із китайськими та японськими матеріалами).

Зрозуміло, для українських дослідників цей масив усноісторичних джерел (включно з відомостями про Голодомор 1932–1933 рр., які містяться у зазначених інтерв'ю) залишався практично невідомим. Лише нещодавно на матеріали опитування 1950-х рр. як на історичне джерело звернула увагу канадська історикиня

⁶ Manual for use with B-schedule and Friedrich-Fainsod materials of the qualitative file. First run edition. – P.23–24 [Електронний ресурс]: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5647538\\$11](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5647538$11)

⁷ The Harvard Project on the Soviet Social System Online. Harvard College Library. About the Collection [Електронний ресурс]: <https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpsss/about.html#about>; A Guide to Working with the Harvard Project on the Soviet Social System Online / Comp. by D.Brandenberger. Revised edition, 2020. – P.3, 11, 14 [Електронний ресурс]: <https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpsss/HPSSSguide2020.pdf>

⁸ A Guide to Working with the Harvard Project on the Soviet Social System Online / Comp. by D.Brandenberger. Revised edition, 2020. – P.16–17 [Електронний ресурс]: <https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpsss/HPSSSguide2020.pdf>

⁹ Див., напр.: Price D.H. Cold War Anthropology: The CIA, the Pentagon, and the Growth of Dual Use Anthropology. – Durham, NC, 2016. – 452 p.

¹⁰ Famine in the Soviet Ukraine 1932–33: A Memorial Exhibition / Prep. O.Procyk, L.Heretz, J.E.Mace. – Cambridge, 1986. – P.33–34.

О. Андрієвська у своїй доповіді на науковій конференції «Розповідь про Голодомор: соціальна та культурна історія колективізації та голоду в радянській Україні» (грудень 2021 р.)¹¹.

Перш ніж розглянути питання пригадування голоду переміщеними особами під час реалізації Гарвардського проекту, варто ще раз наголосити, що питальник для роботи з інформантами не передбачав окремого питання про голод 1932–1933 рр., а отже, під час інтерв'ю відповідні свідчення очевидців могли не братися до уваги й просто не фіксуватися. На початковому етапі розвитку усної історії як історичної дисципліни та методу дослідження факти ігнорування трагічного досвіду респондентів (зокрема, саме років Голодомору) справді траплялися. Є дані, що інтерв'юєри навіть періодично вимикали записувальний пристрій через надлишок інформації про голод¹². Слід також взяти до уваги спостереження О. Андрієвської: організатори проекту всіляко намагалися уникнути будь-яких політичних оцінок з боку інформантів. І все ж свідчення про Великий голод раз у раз настирливо виринали у відповідях респондентів. Один із виконавців проекту 1949 р. у своїх записах навіть дещо роздратовано зауважував: перша річ, про яку українці хочуть говорити, – *це як Сталін хотів убити їх за допомогою голоду*¹³. Отже, загалом, за оцінками зарубіжних колег, незважаючи на можливі прогалини в організації проекту, про голод в Україні було записано «цінний матеріал»¹⁴.

Контекст розмови, в якому виринає неочікуваний для інтерв'юєра наратив про голод, є різним. До згадки про нього підштовхували, зокрема, такі тематичні блоки питань, як *уряд, ідеологія, національне питання, родина, освіта, робота, комунікація, ставлення до режиму*. Їх варіативність свідчить про глибоке укорінення трагедії українського селянства в особистому досвіді людей, її вплив на різні сфери їхнього життя. Найбільш показово, коли тема голоду виринає одночасно в кількох розділах інтерв'ю одного респондента, окреслюючи його (її) травматичний досвід виживання під час голоду.

Із матеріалів усних свідчень можна скласти уявлення про безпосередніх виконавців проекту. Маємо приклади уважного ставлення інтерв'юєра до бажання інформанта поділитися досвідом виживання під час голоду. Так, інтерв'юєр Дж. Ф. поставив питання: «Розкажіть мені про голод 1933 р. у Вашому регіоні», вислухав відповідь і додатково поцікавився, як вдалося вижити родині інформанта¹⁵.

Інтерв'юєр Дж. Б., який збирав відомості про «розвиток освіти та ідеології», запитав: «Чи страждала родина від нестачі їжі в контексті згадки інформантки про радянсько-фінську війну (1939–1940 рр.)?». Натомість отримав відповідь, що «завжди мали їжу. Пам'ятаю, одного разу, у 1933 р., був голод, ви знаєте». Тоді інтерв'юєр попросив поділитися іншими спогадами саме про голод¹⁶, уточнивши при цьому:

¹¹ *Andriewsky O.* The «Hidden» Social Memory of the Holodomor: Non-Ukrainians Remember the Ukrainian Terror-Famine // *Narrating the Holodomor: the Social and Cultural History of Collectivization and Famine in Soviet Ukraine: Virtual Conference*, December 9–11, 2021. – P.4 [Електронний ресурс]: <https://ualberta-ca.zoom.us/j/92918864260?pwd=a2ErRDVsTkYlNm8zK1U4bmFSZ0hCQT09>

¹² *Rud V.* Plus One: Reflections // *Ukrainian Weekly*. – 2012. – August 5. – №32. – P.8.

¹³ Див.: *Andriewsky O.* The «Hidden» Social Memory... – P.4.

¹⁴ *Famine in the Soviet Ukraine 1932–33...* – P.33–34.

¹⁵ *Harvard Project on the Soviet Social System (The HPSO Online)*. Schedule A, Vol. 36, Case 333/(NY)1582 (interviewer J.F., type A4). Male, 29, Ukrainian, Student and worker. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5608007\\$23i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5608007$23i); [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5608007\\$25i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5608007$25i)

¹⁶ *Ibid.* Schedule A, Vol. 14, Case 258 (interviewer J.B., type A4). Female, 24, Great Russian (father Polish, mother Russian), Student. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5253010\\$31i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5253010$31i); *Ibid.* Schedule A, Vol. 14, Case 258 (interviewer J.B., type A4). Female, 24, Great Russian (father Polish, mother Russian), Student. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5253010\\$32i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5253010$32i)

«Чи респондентка колись асоціювала голод із режимом?», та отримав від неї відповідь: «Ніколи. Я так думаю тепер, але тоді я би ніколи не сприйняла цього»¹⁷. Він же поставив окреме питання про голод росіянину, але той відповів, що голоду 1933 р. не пам'ятає¹⁸. Ще один сумлінний інтерв'юер М. Л. спеціально фіксував реакцію співрозмовників, зокрема занотував, що під час розповіді про випадки канібалізму «респондент стає дуже нервовим та емоційним і починає плакати»¹⁹. Маємо випадки, коли інформант сам рішуче заявляв про свою готовність говорити на теми, які йому «болять»: «Якщо ви запитаете мене про голод, я можу розказати. Якщо ви запитаете мене про Україну – я також можу розказати. Але про що я не знаю нічого, я не хочу нічого розповідати»²⁰. Траплялися ситуації, коли інтерв'юер просив респондента щось додати до своєї розповіді (йшлося, зокрема, про «питання національностей») і у відповідь чув свідчення, що «голод 1933 р. мав жакливі форми в Україні», яке супроводжувалося міркуваннями щодо його перебігу на території Росії, оцінкою кількості померлих²¹. В іншому випадку оповідач сам просив інтерв'юера звернути увагу на те, що всередині описане «було під час голоду, коли їжа була недоступна»²².

На сторінках транскриптів записувачі подекуди залишали свої позначки та коментарі. Це передусім стосувалося наративів, де інформанти згадували про голод. Вочевидь, щоб глибше розібратися в повідомлених співрозмовницею (як зазначено, «росіянку, козачкою») фактах про конфіскацію «всіх запасів», про черги за хлібом і трупи на вулицях, виконавець занотував: «Подано в оригіналі російською мовою респонденткою за власною ініціативою»²³. Інколи інтерв'юери фіксували також емоційну реакцію інформантів, зазначаючи: «встає та ходить», «каже зі злістю», а також уточнювали, коли саме це відбувалося – при словах: «Один секретар колгоспу якось сказав, що правильно, якщо мати їсть свою дитину»²⁴. Часом опитувані не мовчали навіть тоді, коли свідчили проти себе. Так, колишній журналіст, розповідаючи про своє перебування в українських селах, в яких половина населення уже померла і земля була необроблена, додав: «Я повинен був поширювати газети і пропаганду у цій долині сліз...»²⁵.

Інший приклад пригадування голоду: відповідаючи на питання про освіту, інформант почав казати, що через голод в 1932 та 1933 рр. не міг відвідувати школу. Тут же він згадав про вимирання цілих сіл, трупи, які розкладалися на вулицях, канібалізм і поїдання котів та собак. Не можна не відзначити холоднокривність інтерв'юера,

¹⁷ Ibid. Schedule A, Vol. 14, Case 258 (interviewer J.B., type A4). Female, 24, Great Russian (father Polish, mother Russian), Student. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5253010833i>

¹⁸ Ibid. Schedule A, Vol. 26, Case 518 (interviewer J.B., type A4). Male, 26, Great Russian, Student. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5371365887i>

¹⁹ Ibid. Schedule A, Vol. 26, Case 513 (interviewer M.L., type A4). Male, 40, Ukrainian, Chauffeur-mechanic. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:53706776i>

²⁰ Ibid. Schedule A, Vol. 26, Case 513 (interviewer M.L., type A4). Male, 40, Ukrainian, Chauffeur-mechanic. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:537067721i>

²¹ Ibid. Schedule B, Vol. 9, Case 482 (interviewer J.R.). Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:546734424i>

²² Ibid. Schedule A, Vol. 26, Case 513 (interviewer M.L., type A4). Male, 40, Ukrainian, Chauffeur-mechanic. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:53706775i>

²³ Ibid. Schedule A, Vol. 31, Case 306/(NY)1106 (interviewer M.S., type A4). Female, 56, Great Russian (Cossack), Librarian - Head of Department. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:544140754i>

²⁴ Ibid. Schedule B, Vol. 18, Case 484 (interviewer H.B.). Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:540302613i>; Ibid. Schedule B, Vol. 18, Case 484 (interviewer H.B.). Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:540302614i>

²⁵ Ibid. Schedule A, Vol. 6, Case 67 (interviewer R.F., type A3). Male, 50, Ukrainian, Journalist/scenarist. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:51685908102i>

який після цієї розповіді усе ж наполягав на відповіді на питання: «Яку іншу освіту ви маєте?»²⁶.

В одному випадку респондент, розповідаючи про злиденне життя людей за радянської влади в 1930-х рр., коли доводилося їздити з Києва до Москви по продукти, раптом згадав маленьке містечко, де 40% населення померло від голоду. Показовим є коментар записувача до цього відступу від теми: «Тут починається неминуча розповідь про голод 1932–1933 рр.»²⁷. Інформант із Білорусі також почав згадувати про відомі йому факти голоду в Україні, однак інтерв'юер додаткових питань не поставив, а продовжив рухатися далі за питальником²⁸.

Матеріали проекту містять також маркери ознак *травматичності досвіду проживання Голодомору* – коли респондент, якому на момент голоду було 7 років, сказав, що «він особисто пам'ятає голод 1933 р. дуже добре». Тут у дужках подано ремарку інтерв'юера: «Респонденту тоді було 7 років»²⁹, яка відображає його сумніви в достовірності свідчень. Маємо приклади намагання переосмислити деякі події життя, не в останню чергу під впливом іншого середовища. Так, мешканець Воронежа навів слова брата, що у трагедії винні самі селяни, котрі вчасно не зібрали врожай, а від себе додав: «Запитав українців тут (інтерв'ю було записано 1951 р. в Мюнхені – Т.Б.); але я думаю, що звинувачувати треба уряд, тому що не просто кілька людей померло, але тисячі померли, – там їли людей»³⁰. Інший респондент зізнався, що не знав про голод в Україні, доки не залишив Росію³¹. Інформанти не лише намагалися повідомити конкретні факти Великого голоду – вони емоційно засвідчували свою глибоку травмованість трагедією: «Тепер я не можу повірити, що я вижила», «Це було жахливо»³².

З усього масиву усноісторичних джерел цієї колекції пошук за ключовим словом «Famine 1933» загалом дає 167 згадок. При цьому кількість інформантів може бути меншою, оскільки відомості від однієї особи розподілялися по різних блоках. Водночас можна говорити про 43 тематичні розповіді, безпосередньо записані від українців. Їх кількість було підраховано завдяки ретельній паспортизації записів, адже ініціатори проекту фіксували дані про національність, а також стать, вік і соціальний стан/професійну зайнятість особи (колгоспник, учитель, робітник, шофер тощо) на момент початку Другої світової війни. У разі зазначення національності «українець» / «українка» ми відносили наратив до території УСРР (якщо не вказано інше).

Окремо виділено групу джерел, меншу за попередню (21 розповідь), але надзвичайно інформативну – свідчення про голод в радянській Україні, зафіксовані в інтерв'ю неукраїнців (16 росіян і 5 представників інших етнічних груп). У цьому випадку наявність певних географічних маркерів дозволила віднести події, про які

²⁶ Ibid. Schedule A, Vol. 23, Case 456 (interviewer J.R., type A4). Male, 31, Ukrainian, Coal miner. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5357432833i>

²⁷ Ibid. Schedule B, Vol. 20, Case 408 (interviewer R.F.). Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5593594\\$12i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5593594$12i); Ibid. Schedule B, Vol. 20, Case 408 (interviewer R.F.). Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5593594\\$13i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5593594$13i)

²⁸ Ibid. Schedule A, Vol. 13, Case 188 (interviewer J.B., type A4). Male, 25, Byelorussian, Student. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5251264\\$23i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5251264$23i)

²⁹ Ibid. Schedule A, Vol. 18, Case 349 (interviewer R.F., type A4). Male, 24, Ukrainian, Ironworker. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5306993\\$80i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5306993$80i)

³⁰ Ibid. Schedule B, Vol. 18, Case 213 (interviewer H.B.). Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5403024\\$5i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5403024$5i)

³¹ Ibid. Schedule A, Vol. 24, Case 481 (interviewer R.S., type A4). Male, 41, Great Russian, Agent of purveyance. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5359958\\$44i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5359958$44i)

³² Ibid. Schedule A, Vol. 23, Case 456 (interviewer J.R., type A4). Male, 31, Ukrainian, Coal miner. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: <https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5357432833i>

повідомлялося, до ситуації, що склалася 1932–1933 рр. на території УСРР. Ці свідчення надзвичайно промовисті, адже містять інформацію про сприйняття факту голоду в республіці представниками інших національностей (що вони знали, звідки отримували інформацію, наскільки *почуте* відрізнялося від *побаченого* ними особисто тощо).

Надзвичайна цінність усноісторичних джерел, акумульованих Гарвардським проєктом, полягає в тому, що вони відображають оригінальне бачення причин та перебігу Голодомору, записане на початку 1950-х рр. від вихідців із СРСР, насамперед з України.

Деякі свідчення парадоксально корелюють із сучасним трактуванням Голодомору українськими істориками. Так, українець (бл. 1921 р. н.), робітник, який на час початку Другої світової війни був студентом, розповідав:

«Причиною голоду 1933 р. був опір людей і відмова приєднатися до колгоспу. Щоб зламати опір, Кремль вирішив зробити штучний голод. У пресі піднялася кампанія, що міському населенню не вистачає хліба, і селяни повинні поділитися. Потім Кремль сказав, що селяни в Україні відмовляються допомогти робітникам і, відповідно, уряд повинен був забрати зерно силою. Членів комсомолу організували у групи і вони пішли від будинку до будинку. Більшість з них були озброєні. Всі вони мали гострі предмети, якими вони перевіряли стіни, підлоги тощо. Вони конфіскували все, що знаходили. У кого було виявлено понад 10 кг, – оголошувався ворогом народу. Вони заходили і питали, де він сховав зерно. Селяни відповідали, що вже віддали зерно уряду. Тоді вони починали пошуки. Якщо навіть один кілограм зерна було знайдено, селянина били. Взимку 1932 р. вони забрали все в людей»³³.

Інший свідок – учитель родом з України (бл. 1904 р. н.) – розповів про опір селян, конфіскацію в них зерна і продовольства, штучність голоду. Він вільно розмірковував про перебіг українізації, намагання «советів» викоринити те, що ми назвали б зараз українською ідентичністю, адже учитель якраз і перебував «усередині» українізованого освітнього процесу зокрема, та культурного життя взагалі: «Страшним покаранням за опір українців проти більшовиків був голод 1933 р., частково штучно створений советами, забираючи продовольчі запаси з України, хоча врожай того року був непоганий»³⁴. Учитель також підкреслював, що боротьба проти селянства в Україні відрізнялася від аналогічної боротьби в Росії, адже тут «селянство мало тривалу незалежну традицію вільного існування, на відміну від Росії. Війна проти селянства була також війною проти того, що було найбільш стійким в українському суспільстві»³⁵. Він схвально оцінював українізацію, яка мала позитивний вплив на українську культуру. Лише «тепер», після втечі з СРСР, зрозумів, що «це був маневр комуністичної партії для визначення гарячих українських патріотів, щоб знищити

³³ Ibid. Schedule A, Vol. 36, Case 333/(NY)1582 (interviewer J.F., type A4). Male, 29, Ukrainian, Student and worker. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5608007\\$23i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5608007$23i); [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5608007\\$24i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5608007$24i)

³⁴ Ibid. Schedule A, Vol. 34, Case 104/(NY)1492 (interviewer G.L., type A4). Male, 46, Ukrainian, Teacher. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765\\$34i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765$34i); Ibid. Schedule A, Vol. 34, Case 104/(NY)1492 (interviewer G.L., type A4). Male, 46, Ukrainian, Teacher. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765\\$35i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765$35i)

³⁵ Ibid. Schedule A, Vol. 34, Case 104/(NY)1492 (interviewer G.L., type A4). Male, 46, Ukrainian, Teacher. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765\\$14i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765$14i)

їх у майбутньому»³⁶. «Тільки за допомогою військ могли совети запобігти масовому повстанню в Україні у той час (мається на увазі період колективізації – Т.Б.), і продовженням політики придушення опору, на його думку, став голод»³⁷. Додамо: в анкеті зазначено, що респондент особисто прийшов до офісу зареєструватися як кандидат на інтерв'ю. Він політично активний, співпрацює з Українським конгресовим комітетом, хоча не належить до жодної політичної партії.

Чи не найповніше свідчення про голод зафіксовано у шести інтерв'ю безпосередньої очевидиці трагічних подій – колгоспниці родом із Харківщини (бл. 1900 р. н.). Наратив продовжує наведений вище аналіз причин, механізму та перебігу Голодомору. За словами інформантки, восени 1932 р. «весь врожай забрав колгосп», а працівники залишилися без платні.

«Потім прийшов жакхливий голод в Україні в 1932 та 1933 рр. Запишіть, що голод був штучний. Урожай 1932 р. був дуже гарний, але комуністичний радянський уряд силою забрав весь урожай в українських селян. На території Росії голоду не було, наші селяни їздили потягом у Росію, щоб купити зерна. Було дуже важко прожити голод. Багато родин у нашому селі померли з голоду. Голод був настільки жакхливий, що люди їли кору та листя з дерев. Мої хлопці також збирали листя з дерев, сушили їх і потім смажили, щоб їсти. Це було жакхливо».

Жінка залишила хутір, оселилася в районі. Вона працювала кравчиною та пралею в голів колгоспів, бригадирів – людей, які мали владу й жили досить добре. Вона ходила від одного села до іншого, заробляла їжу, гроші, і так урятувала себе та синів³⁸.

В іншому інтерв'ю вона повернулася до цієї теми, стверджуючи, що інтерв'юєру, напевно, «буде цікаво дізнатися, що під час жакхливого штучного голоду в Україні в роки 1932 та 1933, перші, хто померли з голоду, були бідняки». Інтерв'юєр запитав: «Чому?», а жінка продовжила свою думку – мабуть, тому, що вони були наївними, вірили в підтримку влади, а деякі пішли в колгосп. «Але потім у них забрали все зерно і їжу комуністичними шокowymi бригадами у 1931 та 1932 рр.». Незважаючи на контроль із боку комуністів, середняки та куркулі змогли сховати трохи зерна. І так «під час голоду вони врятували себе і свої родини». У бідняків нічого не було, тому вони померли першими. При цьому інформантка додала, що може розповісти лише про українців та українських селян³⁹.

У наступному інтерв'ю вона розповіла про одного з активістів – росіянина С., який мав одне око (тут напрошується паралель із фольклорним персонажем-людодідом), організатора колгоспу, голову буксирної бригади, який «забирав у колгоспників всі їхні речі перед голодом у 1932 та 1933 рр.». Очевидиця наспівала пісеньку тих років, в якій згадувався активіст С.: «Устань, Ленін, подивися // Як колгоспи розжилися. // Хата боком, клуні боком, // І С. з одним оком»⁴⁰.

³⁶ Ibid. Schedule A, Vol. 34, Case 104/(NY)1492 (interviewer G.L., type A4). Male, 46, Ukrainian, Teacher. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765\\$20i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765$20i)

³⁷ Ibid. Schedule A, Vol. 34, Case 104/(NY)1492 (interviewer G.L., type A4). Male, 46, Ukrainian, Teacher. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765\\$34i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5605765$34i)

³⁸ Ibid. Schedule A, Vol. 37, Case 622/(NY)1719 (interviewer W.T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$6i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$6i)

³⁹ Ibid. Schedule A, Vol. 37, Case 622/(NY)1719 (interviewer W.T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$39i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$39i)

⁴⁰ Ibid. Schedule A, Vol. 37, Case 622/(NY)1719 (interviewer W.T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$28i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$28i)

Зразки народної творчості часів Голодомору трапляються й в іншому її інтерв'ю: «Батько в СОЗі, // мати в СОЗі, // сидять діти при дорозі. // Нема хліба, нема солі⁴¹, // Будь проклятий колгосп, // бо у нас немає майбутнього»⁴².

Інше інтерв'ю вона почала з того, що батьки її чоловіка померли від голоду. Тут знову повторюється наратив про штучність голоду, його масштабність (лексми «жахливий», «страшний»), серед причин голоду названо намагання будь-що зламати опір українців: «Голод 1932 та 1933 рр. в Україні був жахливий. Він був штучний», «створений для знищення українців, бо українці не хотіли комунізму і колгоспів», «понад 20 родин померло на моєму хуторі», «я бачила багато людей, опухлих із голоду», «я бачила, як багато людей помирало. В одній хаті я побачила трьох мертвих чоловіків», а четвертий, «наполовину мертвий», поїдав труп. Один селянин (чоботар із сусіднього району) з'їв двох своїх дітей і збожеволів. «Ви не можете уявити жах голоду і трагедію України того часу. Я кажу вам: росіяни спричинили той голод, щоб знищити українців»⁴³.

Жінка пояснювала свою втечу з України так: життя під німцями було погане, адже вони хотіли мати колонію там. Але коли наближався червоний фронт, «я не хотіла залишатися в моєму рідному хуторі, хоча я дуже люблю Україну. Я не хотіла жити під злочинним радянським режимом знову. Я віддала перевагу виїзду на Захід і праці на німецьких заводах. Син приєднався до УПА. Після завершення війни я не захотіла повертатися додому, бо там комунізм». «Я кажу ВАМ: я страшенно ненавиджу комунізм. Якщо комуністи прийдуть до влади тут, у США, я стрибну в океан»⁴⁴.

Наведені розповіді трьох респондентів з України про голод є найбільш цілісними й повними, решта свідчень переважно спорадичні та фрагментарні. Проте їх аналіз дозволяє виділити такі змістові блоки:

- причини організації голоду (попри врожайний рік): отримання більшої влади Й.Сталіним, придушення опору українців, загнання їх у колгоспи, вилучення зерна, відмова селян від обов'язку годувати містян;
- конфіскація всього, що було у селян (два свідчення), або ж продовольства (одне свідчення); по одному респонденту згадують різні категорії вилученого: все та зерно; продзапаси; весь урожай, зерно, їжа (загалом шість свідчень);
- вживання терміна «штучний» на означення голоду як прояву політики придушення українців чи загнання їх до колгоспів (шість свідчень);
- згадки про померлих родичів чи сусідів у селі (десять свідчень);
- оцінювання рівня смертності в УСРР у 4–5, 7 та 10 млн (три свідчення); низка свідчень із застосуванням мовних кліше («цілі села» вимирали чи голодували) або з поданням власних обрахунків смертності у селі;

⁴¹ Ідеться, імовірно, про сало – невідомий для інтерв'юєрів продукт, і тому переданий англійською мовою, через подібність написання, як «сіль» («salo» – «salt»).

⁴² Дві останні фрази перекладено буквально. Авторці не вдалося знайти для них фольклорного відповідника. Див.: Ibid. Schedule A, Vol. 37, Case 622/(NY)1719 (interviewer W.T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$36i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$36i)

⁴³ Ibid. Schedule A, Vol. 37, Case 622/(NY)1719 (interviewer W.T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$33i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$33i); Ibid. Schedule A, Vol. 37, Case 622/(NY)1719 (interviewer W.T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$54i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$54i)

⁴⁴ Ibid. Schedule A, Vol. 37, Case 622/(NY)1719 (interviewer W.T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$54i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$54i); Ibid. Schedule A, Vol. 37, Case 622/(NY)1719 (interviewer W.T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$55i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$55i)

- окреслення стратегії виживання: пошук мерзлої картоплі; обмін одягу на їжу; споживання сурогатів (очерет, листя, трава, коріння); розбирання частини хати на дрова, їх продаж у місті з придбанням за отримані кошти хліба;
- візит до торгзінів («турксінів») (три свідчення);
- згадки про смерть бідняків, колгоспників та куркулів від голоду (два свідчення);
- канібалізм (п'ять свідчень, випадків більше);
- опухання та мертві тіла на вулицях, поховання ще живих людей (чи не в кожному свідченні);
- переселення росіян у спустілі від голоду українські села (чотири свідчення);
- відсутність голоду такого масштабу на території Росії (чотири свідчення).

Переважає більшість респондентів-українців (25) датують голод саме 1933-м роком. По кілька згадок про голод датовані 1932, 1931–1933 і 1932–1933. Подібно, більшість росіян (семеро) окреслюють часовий простір голоду 1933-м роком, двоє – 1932–1933, по одному – періодом з 1930 по 1934 рр.

Щодо свідчень росіян та представників інших етнічних груп, то в них переважно згадуються:

- вивезення збіжжя з України, зокрема на експорт, та вилучення останнього зерна і продуктів у селян;
- штучність голоду (три свідчення); показово, що два з них походять від політрука Червоної армії та працівника НКВС;
- арешт за згадку на нараді в Ленінграді про смерть матері від голоду в Києві 1933 р.;
- опухлі люди, трупи на вулицях;
- канібалізм і трупоїдство;
- сам факт голоду, без подробиць;
- свідчення з-поза меж України про те, що в них з'являлися голодуючі українці;
- безпритульні діти.

Наостанок зазначимо, що для п'яти респондентів саме голод в Україні став тим чинником, що зламав їхню лояльну до влади, прорадянську ідеологічну орієнтацію (росіяни, українці)⁴⁵. Один казав про те, що до голоду він «нічого не розумів»⁴⁶. Другий подав розлоге пояснення своєї світоглядно-ідеологічної еволюції, що почалася з колективізації 1930-х рр. в УСРР. Навіть побачивши перші жертви, інформант усе ще не збагнув «справжніх умов». Лише після того, як пересвідчився, що навіть «хороших комуністів» оголошували «ворогами народу», він «почав відчувати ненависть до більшовиків»⁴⁷. Один інформант уважав, що всі, хто мешкав в Україні, незалежно від національності, ненавиділи режим, адже «вони прожили голод 1933 р.»⁴⁸.

Характерною ознакою усних свідчень вихідців з України, які брали участь у Гарвардському проекті (із 77 – щонайменше 43, з урахуванням можливого приховування персональних даних), – це наявність згадок із перших вуст про Великий голод 1932–1933 рр. в республіці. Вони з переконливою послідовністю звучать у різних

⁴⁵ Ibid. Schedule A, Vol. 31, Case 415/(NY)1035 (interviewer A.S., type A4). Male, 37, Great Russian, Aviation mechanic (flyer). Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5440728\\$41i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5440728$41i); Ibid. Schedule A, Vol. 37, Case 622/(NY)1719 (interviewer W.T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$55i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$55i)

⁴⁶ Ibid. Schedule A, Vol. 26, Case 520 (interviewer M.F., type A4). Male, 27, Ukrainian. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5371772\\$40i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5371772$40i)

⁴⁷ Ibid. Schedule A, Vol. 31, Case 102/(NY)1011 (interviewer M.T., type A4). Male, 39, Ukrainian, Engineer-mechanic. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5440496\\$72i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5440496$72i)

⁴⁸ Ibid. Schedule A, Vol. 16, Case 314 (interviewer R.F., type A4). Male, 29, Ukrainian, Movie projectionist. Widener Library, Harvard University [Електронний ресурс]: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5289696\\$10i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5289696$10i)

змістових блоках інтерв'ю, присвячених життєдіяльності особи «під советами», зокрема таких, як *ідеологія, національне питання, освіта, оцінювання подій, ставлення до режиму, родина* тощо.

Порівняно зі спогадами інформантів інших національностей, «український» наратив значно розлогіший, передусім завдяки переказам трагічних життєвих історій родичів та сусідів. Як правило, цей наратив містить низку змістових блоків, що, як виявиться згодом, і через півстоліття будуть присутніми в усноісторичних джерелах про голод, записаних під час реалізації інших проєктів, в інші роки та в інших країнах (як в Україні, так і в діаспорі).

На перший план виходить оцінювання голоду як штучного, умисно здійсненого з метою придушення опору українців; численні свідчення стосуються фактів обшуків, конфіскацій (окремо зерна, продовольства чи всього відразу); стану голодування й опухання; рівня смертності в родині; стратегії виживання (зокрема згадуються торгзини); випадків канібалізму. Хронологічні рамки переважно оцінюються 1933-м роком, однак трапляються й ширші часові межі (1932–1933, 1931–1933 рр.).

Три респонденти подають, крім викладу фактів, свої оціночні судження про причини та інструменти здійснення голоду. Вони цілком корелюють із висновками сучасних українських істориків про намагання за допомогою голоду придушити опір українців, знищити національну ідентичність і зробити це, вилучивши не лише зерно (радіше під прикриттям його вилучення), а й усе наявне продовольство.

Матеріали опитування засвідчують, як осмислений трагічний досвід власного життя (так само, як і почутий із перших вуст від безпосередніх свідків) ставав потужним фактором формування ідентичності.

Щодо наративу росіян про голод, то, за поодинокими винятками, він бідний на деталі. Утім показово, що, навіть перебуваючи за межами України, респонденти все одно знали про українську трагедію – чи то з розповідей знайомих, чи з власних спостережень за втікачами з України, котрі жебракували або намагалися виміняти речі на бодай якусь їжу.

Зауважимо, що формально зазначені повідомлення є побічним продуктом діяльності американських спецслужб. Тож немає жодних підстав для сумнівів у достовірності розповідей респондентів і в ретельності та сумлінності інтерв'юєрів, – до цього їх зобов'язував, як мінімум, статус відомства, для якого вони працювали. Можна припустити, що й факт причетності до втаємниченої сфери державної безпеки країни аж ніяк не сприяв фальсифікаціям свідчень із боку записувачів. На загалом високому рівні достовірності записів могли негативно позначитися хіба що недосконалість методики проведення польових досліджень у рамках зазначеного проєкту початку 1950-х рр.

REFERENCES

1. A Guide to Working with the Harvard Project on the Soviet Social System Online (2020) / Comp. by D.Brandenberger. Revised edition. 55 p.
2. Andriewsky, O. (2021). The “Hidden” Social Memory of the Holodomor: Non-Ukrainians Remember the Ukrainian Terror-Famine. Virtual Conference: *Narrating the Holodomor: the Social and Cultural History of Collectivization and Famine in Soviet Ukraine*. December 9–11. Retrieved from: <https://ualberta-ca.zoom.us/j/92918864260?pwd=a2ErRDV5TkYnNm8zK1U4bmFSZ0hCQQT09>
3. Bauer, A.H. (1953). *A Guide for Interviewing Soviet Escapees*. Russian Research Center, Harvard University. 48 p. Retrieved from: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5420185\\$1i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5420185$1i)
4. Famine in the Soviet Ukraine 1932–33. A Memorial Exhibition. Widener Library Harvard University (1986) / Prep. Oksana Procyk, Leonid Heretz, James E. Mace. Cambridge: Harvard University Press.
5. Inkeles, A. & Bauer, R. (1959). *The Soviet Citizen: Daily life in a totalitarian society*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
6. Inkeles, A. (1950). *Public Opinion in Soviet Russia: A study in mass persuasion*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: Geoffrey Cumberlege.
7. Manual for use with B-schedule and Friedrich-Fainsod materials of the qualitative file (1953). First run edition. 98 p. Retrieved from: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5647538\\$1i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5647538$1i)

8. Materials for the project on the Soviet social system data (Soviet refugee interview and questionnaire 1950–1953 for Air Force contract number 33(038)-12909 (1980). Russian research center, Harvard University. 38 p. Retrieved from: <https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:649399899>
9. Price, D.H. (2016). *Cold War Anthropology: The CIA, the Pentagon, and the Growth of Dual Use Anthropology*. Durham, NC: Duke University Press. 452 p.
10. Rud, V. (2012). Plus One. Reflections. *Ukrainian Weekly*, 3, 8.
11. The Harvard Project on the Soviet Social System Online. Harvard College Library. About the Collection. Retrieved from: <https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpsss/about.html#about>

Tetiana BORIAK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Postdoctoral Studies,
Taras Shevchenko Kyiv National University
(Kyiv, Ukraine);
Research Scholar, History Department,
Vilnius University
(Vilnius, Lithuania), tetiana.boriak@fulbrightmail.org
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

Holodomor in UkrSSR in the Harvard Refugee Interview Project (1950–1953): Recalling of the Tragedy by Displaced Persons

Abstract. The goal of the research is to reveal and to investigate the cases of recalling the famine of 1932–1933 by Ukrainians who participated in the Harvard Project on the Soviet Social System (1950–1953). The Project was launched and organizationally and financially supported by the CIA. Its task was to receive first hand information about development of the Soviet society from 1917 till 1940s. Therefore, it was about mass interviewing of former Soviet citizens who refused to return to the USSR after the end of the World War II. These stateless people lived in Western Germany, Austria and the USA. Recorded oral testimonies (707 interviews) reveal context of recalling the events of 1932–1933 by informants. These oral history sources indicate spontaneous appearance during the interviews of unexpected by interviewers narrative about the Big Famine in Ukraine, as well as about peculiarities of the Holodomor trauma comprehension by the Project participants. **Methodology.** Systematic, integral research of historical event, considering certain set of features, is conducted with application of structural-functional, typological methods. With the help of comparative-historical methods the author treats general regional and local peculiarities of the famine in Ukraine. **Scientific novelty.** Revealed in the archive of the Project oral testimonies, recorded in the beginning of 1950s from displaced persons from the USSR, are studied for the first time in such a scale. **The main results.** Despite absence of a separate question about the famine in the questionnaires used by the Project organizers, the majority of Ukrainian informants spontaneously but often emotionally and passionately recalled events that took place 20 years ago. Therefore, we have confirmation of facts of overall extortion of food from peasants, of towing brigades work, of attempts to suppress anti-Soviet resistance of Ukrainian peasantry with the help of the famine etc. These facts correlate to a reasonable extent with the researches of contemporary Ukrainian historians. Comprehended in exile tragic experience of own life (as well as narratives heard from direct witnesses) has become a powerful factor of Ukrainian identity formation.

Keywords: Holodomor, oral history, displaced persons, The Harvard Refugee Interview Project (The Harvard Project of the Soviet Social System), interview method, Cold War.